Floris Cohen

De ideale universiteit

2020 Prometheus Amsterdam

© 2020 Floris Cohen
Omslagontwerp Sander Patelski
Foto auteur Bob Bronshoff
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4439 5

Ontwerpen op een mentaal schoongeveegd speelveld

In dit boekje ontwerp ik een grotendeels andere, grotendeels nieuwe universiteit. Een universiteit die mij als ideaal voor ogen zweeft en waar, vermoed ik, heel wat studenten, promovendi en docenten zich heel wat beter thuis zouden voelen dan in degene waar ze nu eenmaal aan gewend zijn geraakt. Hoe ik me de inrichting van zo'n ideale universiteit in grote lijnen voorstel: daar ga ik het twaalf hoofdstukken lang over hebben. Maar laat ik allereerst de lezer toevertrouwen wat ikzelf als de kern van mijn ontwerp ben gaan zien: de universiteit als *waardegemeenschap*.

Dat daar voor mij het hart van mijn hele betoog ligt, daar kwam ik pas echt achter toen een schrandere jongeman die de eerste versie van commentaar voorzag heel behulpzaam advocaat van de duivel ging spelen en me allerlei sluwe slingerpaadjes voorhield waarlangs een door de wol geverfd beleidspersoon de zegenrijke uitwerking van mijn diverse voorstellen wel in zo ongeveer hun tegendeel zou weten te doen omslaan. Waarop mijn antwoord luidde: 'Ja, je hebt gelijk, wis en zeker zou dat kunnen. Alleen, in de daadwerkelijke waardegemeenschap die mij voor ogen staat, gaan mensen zo manipulatief niet met elkaar om, of hooguit bij uitzondering. De kern van een universitaire waardegemeenschap is gelegen in het gezamenlijk eropna houden van een hoog idee van wetenschap.

Waar mensen hun streven in dienst stellen van zo'n breed gedeelde waarde, raken ze ervan doordrongen, of gaan ze zich er zelfs mee identificeren. Onderwijs en wetenschap zijn, daar komt het op neer, te goed voor het soort gedrag waar jij voor waarschuwt. In een universiteit als waardegemeenschap blijft het beperkt tot die weinigen voor wie die gedeelde waarde geen betekenis heeft of die er alleen maar lippendienst aan bewijzen. En het is nu juist dat hoge idee van wetenschap dat voor het voorrecht te mogen werken aan een instelling voor wetenschappelijk onderwijs de eigenlijke mentale en morele voorwaarde vormt.'

Mogelijk klinkt dit antwoord wat erg hooggestemd. Laten we dan eens kijken hoe zo'n waardegemeenschap er van dag tot dag op de werkvloer zelf uitziet, en wat er gebeurt als die teloorgaat. Ik citeer (met permissie) een fragment uit een afscheidstoespraakje met onprettige aanleiding, nu twee jaar geleden gehouden door de secretaresse die, in de periode waarin ik aan de Universiteit Twente hoogleraar was, mijn vakgroep Geschiedenis en ook die van de filosofen bekwaam, hulpvaardig en toegewijd ten dienste heeft gestaan:

> Die 26 jaar UT-geschiedenis zijn vooral prachtige jaren geweest, [...] de hele faculteit zat mij als gegoten. We kenden elkaar en elkaars familie, deelden lief en leed, ook buiten werktijd. Je kon zo bij de decaan naar binnen stappen. Filosofen schreven nog boeken in plaats van onderzoeksvoorstellen. We filosofeerden met z'n allen ook in de wandelgang en in de SPAR. Ik herinner me X, die in de SPAR op veel te luide toon tekeerging tegen de economisering van de wereld. Ik vond dat prachtig, ben daar gevormd, want werk was veel meer dan werk.
>
> Kom daar nu eens om: de decaan kent nauwelijks de naam

van zijn secretaresse, de betrokkenheid is weg, de hoogste ambitie van de filosoof lijkt nu het besturen van een zo groot mogelijke groep, werk en privé zijn gescheiden en werk werd gewoon werk. De tijden zijn veranderd, dat hoef ik jullie niet te vertellen. Flexibilisering, internationalisering en schaalvergroting zijn daar mede debet aan. Ik heb fusie op fusie meegemaakt en nu staat er weer een fusie van groepen voor de deur, waar een adviesbureau ongetwijfeld weer veel geld aan gaat verdienen. Secretaresses worden geclusterd en moeten een – en nu ga ik een heel vies woord zeggen – optimaliseringsslag gaan maken, zo werd mij verteld.

Een optimaliseringsslag, ik geef het je te doen. En ze werken al zo hard. Ze zitten in een kwetsbare positie: als je de loyaliteit van je baas kwijt bent, ben je weg en dan wordt het de optimaliseringsslag bij Waterloo. Dus wees zuinig allemaal op je secretaresse, wees loyaal, geef elkaar vertrouwen.

Het is me allicht bekend dat het niet overal zo toegaat als hier aangeduid. En toch is de kern van wat ik met mijn ideale universiteit op het oog heb in deze passage onontkoombaar onder woorden gebracht.

Niet bij kritiek alleen

Kritiek is broodnodig, maar kan nooit het hele verhaal zijn. Er is de afgelopen zeg dertig jaar een vloed aan literatuur verschenen over wat er zoal aan onze universiteiten mis is gegaan, en wat daar de droevige of zelfs noodlottige gevolgen van zijn. Veel van die kritiek deel ik. In de tijd dat ik in de Onderwijs- en Wetenschapsbijlage van het dagblad *Trouw* om de drie, later vier weken een column schreef, heb ik er af en toe zelf aan bijgedragen. Intussen bleef ik toch wel degelijk

de geldigheid erkennen van tegenwerpingen van het type 'als je dan zo goed weet wat er allemaal níet deugt, hoe moet het volgens jou dan wél?'.

In het boekje dat u, geïnteresseerde lezer, in handen hebt, stel ik mij ten doel deze schampere uitval van een positief antwoord te voorzien. Dat positieve antwoord komt, zoals gezegd, neer op een schets van een radicale verbouwing van onze instellingen van hoger onderwijs.

'Ja ja, radicale verbouwing, dat zal wel – zo gaat het natuurlijk niet, zo kan het ook helemaal niet gaan, zo zou het in een ietwat ordelijk bestuurde samenleving zelfs niet eens moeten mogen gaan, en dús is dat ideaal van jou niks meer dan nutteloze dromerij,' hoor ik u meteen al tegenwerpen.

Mijn antwoord op ook deze sceptisch-realistische tegenwerping-bij-voorbaat luidt: 'Klopt; klopt ook, en klopt al evenzeer; maar deze drievoudige erkenning maakt de dromerij nog niet nutteloos, integendeel zelfs.' De oude heer Kant, tijdens zijn leven en ook sedertdien geregeld van idealistische luchtfietserij beschuldigd, wist het wel: "Een idee is niets anders dan het begrip van een volkomenheid die in de ervaring nog niet valt aan te treffen." Daarbij onderscheidde hij tussen twee soorten ideeën: constitutieve, oftewel tot stand brengende, en regulatieve, oftewel oriëntatie verschaffende ideeën. Het boekje dat volgt, bedoel ik uitsluitend in die tweede betekenis. Het ambieert dus allerminst de status van blauwdruk. Maar het ontwerpt ook geen luchtkasteel. Het biedt, dat beoog ik althans, een samenhangend idee hoe je je al nadenkend los kunt maken van hoe het in het hoger onderwijs en het universitair onderzoek in ons land tegenwoordig toegaat, om vervolgens op een aldus mentaal schoongeveegd speelveld te gaan zitten bedenken hoe de kernwaarden ervan op een deels nieuwe manier in de echte wereld zo

ten naaste bij vorm zouden kunnen krijgen.

Maar wat schiet je met dat 'zitten bedenken' nu eigenlijk op? Een bevriende, geheel en al ingeburgerde immigrante aan wie ik de voorlaatste versie van dit boekje voorlegde, omschreef het zo: "Het idee van 'mijn ideale universiteit/stad/wereld' spreekt me sowieso aan. We doen het te weinig omdat het nou eenmaal lastig is om niet vanuit kaders te denken, met als gevolg dat we alleen binnen de kaders blijven ontwikkelen. Ook is het moeilijk om zo'n schets van een ideale universiteit te lezen zonder bij alles een ja-maar-opmerking te plaatsen. Terwijl als je niet advocaat van de duivel speelt (althans niet in de idealenfase), is de kans groot dat je eerder tot de kern (of het kernprobleem) komt."

Het komt dus hierop neer. Zoals ik mijn ideale universiteit ga schetsen, zo ongeveer zou het misschien wel kunnen, en zo kun je het op zijn minst in het achterhoofd houden bij de hoe dan ook dringend nodige vertimmering van het geheel van publieke Nederlandse organisaties waar hoger onderwijs wordt gegeven en wetenschappelijk onderzoek wordt verricht. Aan de schets ligt namelijk een krachtig, van hoog tot laag en van oud tot jong door menigeen gedeeld vermoeden ten grondslag dat de belastingbetaler die voor de kosten ervan opdraait niet werkelijk waar voor haar of zijn geld krijgt. Op basis van dat vermoeden trekt mijn schets een ietwat stelselmatig geordend, redelijk doordacht geheel op – een geheel dat de belastingbetaler aan méér, en in sommige belangrijke opzichten aan beduidend bétere waar helpt voor, zo schat ik in, misschien niet eens het volle bedrag dat zij of hij nu aan dit onderdeel van de rijksbegroting kwijt is.

Waar haal ik die belastingbetaler vandaan? Uit het echte leven natuurlijk, waarin elk van mijn lezers, onder wie uiteraard ook ikzelf, belasting betaalt of (indien nog student zon-

der al te veel bijbaantjes) het algauw eveneens zal gaan doen. Maar ook uit een recent boekje waarvan de lezing mij geïnspireerd heeft tot mijn besluit om, na een studerend en beroepsmatig verblijf van nagenoeg een halve eeuw aan diverse instellingen van hoger onderwijs en onderzoek, nu maar eens te gaan bedenken en op te schrijven hoe ik me de ideale universiteit en een ideaal wetenschapsbeleid in heel grote lijnen voorstel. Dat inspirerende boekje is *Genadezesjes* van Eelco Runia. In 2018 heeft hij als vast aangesteld universitair hoofddocent de moedige stap gezet om, puur uit onvrede met zijn universitaire omgeving en hoe hij daarbinnen zichzelf meer en meer zag fungeren, ontslag te nemen – ontslag zonder enig wachtgeld of wat voor financiële compensatie dan ook. Zeker als er geen conflict aan zo'n ingrijpende stap ten grondslag ligt, en dat lag er niet, zet je zo'n stap niet zomaar, en in dat boekje heeft hij uitgelegd, aan zichzelf en aan de lezer, wat hem ertoe heeft gebracht. Hij doet dat in een achttal brieven, waarvan de laatste, die aan de belastingbetaler, de meest omvattende en de meest inspirerende van alle is. Daar komt alle kritiek bijeen die zich bij hem in de loop van de jaren vanuit vooral de eigen ervaring heeft samengebald – een kritiek die hij in dat boekje van een leerzame, ondanks de beschreven treurigheid zelfs hier en daar heel geestig verwoorde documentatie en nadere analyse voorziet. En wie mocht tegenwerpen (ten onrechte overigens) dat die Runia vast een oude zeur is die nu eenmaal de moderne tijd niet begrijpt, die werp ik op mijn beurt tegen dat enkelen van de beste studenten die ik ooit heb mogen helpen begeleiden na hun studie of zelfs na hun promotie de universiteit maar liever de universiteit laten en elders een baan zoeken en vinden (de meesten als leraar). Als dát geen kritiek is, van een bijzonder alarmerende soort bovendien (want wat betekent het voor een institutie wanneer

bepaald niet de minsten van de jongste generatie haar maar liever buiten hun toekomstplannen sluiten?), wat is het dan eigenlijk wel?

Kortom, kritiek. Kritiek waar dan ook werkelijk alle reden toe is. Neem het college van bestuur van Runia's eigen Rijksuniversiteit Groningen dat in een stad in China, een land dus waarvan iedereen weet dat het er met de academische vrijheid treurig gesteld is, om maar meer en meer studentenzieltjes te winnen een dependance neer wou zetten. Toen het plan, waar al miljoenen euro's in waren gestoken, geheel conform wat elk zinnig mens meteen al begrepen had ten slotte werd afgeblazen, wilde de Groningse universiteitsraad het college dat die miljoenen aan een hersenschim verspild had wel eens ter verantwoording roepen. In eerste instantie is daar de *rondvraag* voor ter beschikking gesteld, en pas na veel vijven en zessen volgde een overigens volstrekt vrijblijvende discussie, terwijl het eigen universitaire nieuwsblad maar eens begon met er zijn mond over te houden. Dit is één, weliswaar rijkelijk extreem maar ook weer niet uniek voorbeeld van de vrijheid die de CEO's van onze instellingen van hoger onderwijs zich aan marktje-spelen kunnen veroorloven zonder op tegenspraak acht te hoeven slaan of zelfs maar enige verantwoording achteraf te hoeven afleggen, laat staan diep beschaamd af te treden. Dat moet dus grondig anders – maar hoe?

Of neem datzelfde college, en hoe het omging met het *NRC*-artikel waarin Runia beknopt uiteenzette dat, en waarom, hij ontslag had genomen. 'Damage control', luidde (*literally*) het parool: per e-mail werd zijn hele faculteit verboden er in het openbaar op te reageren. Het monopolie op commentaar vanuit de eigen universiteit kwam toe aan de functionaris door het college belast met wat met een eigenaardig eufemisme nog altijd 'voorlichting' heet, maar in werkelijk-

heid allang is ontaard in propaganda gericht op het in de markt zetten van een sterk merk – van het product universiteit dus, of althans de eigen universiteit. Dat moet dus grondig anders – maar hoe?

Of neem de omstandigheid dat functionarissen met de titel van onderwijsdirecteur krachtens zogeheten 'bindende afspraken' menig docent verplichten om welhaast onvermijdelijk ongeïnspireerde colleges te staan geven op terreinen ver verwijderd van hun echte deskundigheid, in plaats van lekker los te kunnen gaan met een stimulerend betoog waar de leergierige student haar of zijn hart aan kan ophalen en waar ook de minst nieuwsgierige nog af en toe van opkijkt en wat van opsteekt. Dat moet dus grondig anders – maar hoe?

Of neem de eindeloze hoeveelheid hoog gesalarieerde tijd en veel te vaak vruchteloos bestede inspanning die, jaar in, jaar uit, onderzoekers kwijt zijn aan het voorbereiden en indienen van onderzoeksvoorstellen met een kans op honorering van gemiddeld zo'n 15 procent. Dat moet dus grondig anders – maar hoe?

Of neem die Wageningse hoogleraar die, consequent doorrekenend aan de geldstromen binnen zijn universiteit, tot de slotsom kwam dat het voor hem en zijn vakgroep het voordeligst uitpakt om in het geheel geen onderwijs meer te geven en (naast de gebruikelijke administratieve taken) alleen nog maar onderzoek te doen – alsof het doorgeven van kennis aan de nieuwe generatie niet de hoofdtaak van onze instellingen van hoger onderwijs zou zijn, of althans zou behoren te zijn. Dat moet dus grondig anders – maar hoe?

Of neem de verhouding tussen de hoeveelheid docerend en 'ondersteunend' personeel aan Nederlands universiteiten. Die verschuift niet alleen al decennia van degenen die het eigenlijke werk doen naar de 'ondersteuners' (lees vooral: beleidsbe-

denkers en -opleggers), maar plaatst inmiddels die laatsten in de meerderheid, daarmee hard op weg het woord van Kurt Tucholsky waar te maken: 'Eén hakt hout, drie en dertig staan er omheen: die vormen de centrale.' Dat moet dus grondig anders – maar hoe?

Of neem die onderzoeksaanvraag die een hooggeleerde neerlandica samen met een aantal collega's uit andere vakgebieden indiende bij NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek). Dat hele voorstel gaat over het vinden van manieren om tot doordachte hervorming te komen van het onderwijs in de Nederlandse taal- en letterkunde op onze eigen middelbare scholen. Evenzogoed moest de aanvraag gesteld worden in wat bij NWO inmiddels het enige nog getolereerde taaleigen is, het Engels of wat daar in de regel hier te lande voor doorgaat. Nu is het van tweeën één. Óf NWO laat de subsidiewaardigheid van dit voorstel níet door buitenlanders beoordelen, en dan snap je niet waarom een tekst die uitsluitend door Nederlanders wordt gelezen en uitsluitend over Nederlandse toestanden handelt zo nodig moest worden opgeschreven in helemaal niet slecht maar toch een voor 'non-natives' onvermijdelijkerwijs 'slightly awkward' Engels (zoals ik het een Britse vertaalster eens in een openhartige bui hoorde uitdrukken). Óf de subsidiëring, en daarmee de kans op uitvoering van het voorstel, wordt mede afhankelijk gemaakt van het oordeel van referenten die het Nederlands niet machtig zijn, en dan laten wij in ons land dus buitenlanders meebeslissen over de manier waarop onze eigen mavo- en havoleerlingen en lyceïsten en gymnasiasten in de toekomst les gaan krijgen in onze eigen taal en over onze eigen letterkunde. That should be done entirely different – and for once it is not really so very hard to find out how!

Of neem (het is mijn laatste voorbeeld) die onderwijsdirec-

teur die onlangs een studente op het matje riep en haar de mantel uitveegde omdat ze het gewaagd had in een veelgelezen dagblad een opiniestukje te schrijven over wat er volgens haar mis was met een bepaalde gang van zaken op de afdeling waar die onderwijsdirecteur de onderwijsdirecteur van was. De helft van het stuk sloeg nergens op, zo deelde hij haar kortaf en zonder kans op tegenspraak mee, en de andere helft was weliswaar helemaal waar maar evenzogoed had je dat soort zaken binnenshuis te houden – een kloekmoedig betoog dat hij bekroonde met het demonstratief verscheuren en de resulterende snippers in de lucht werpen van de column in kwestie. Als je deze man veertig jaar geleden had verteld dat hij veertig jaar later een studente om een dergelijke reden op een dergelijke manier aan je reinste intimidatie zou hebben blootgesteld, zou hij het niet voor mogelijk hebben gehouden dat hij ooit in zijn leven de academische vrijheid zo met voeten zou gaan treden. Dat moet dus echt heel grondig anders – maar hoe?

Bedenk bij dit alles dat dit zomaar een handvol voorbeelden is, waarover ik in de krant heb gelezen of die mij meer of minder toevallig ter ore zijn gekomen. Het zijn weliswaar, mogen we hopen en toch ook wel verwachten, geen dagelijkse gebeurtenissen en zeker geen zich overal en altijd voordoende situaties. Niettemin, juist in haar hapsnapheid staat de verzameling wel degelijk voor meer dan een handjevol extreme incidenten. Ze staat, integendeel, voor iets heel anders: ze verwijst naar een hele reeks ernstige, in de structuur van het Nederlandse wetenschappelijk onderwijs en onderzoek ingebakken misstanden. En welke die misstanden dan wel zijn, dat is al lang en breed bedacht, uitgezocht en op een rijtje gezet: columns, artikelen, hele boeken, vaak grondig doortimmerde studies zijn er inmiddels over volgeschreven. De outputfinan-

ciering, een top-down ingerichte bestuursstructuur, de pervertering van het begrip 'academische vrijheid' tot wat geregeld op monddood maken neerkomt, het geïnstitutionaliseerde wantrouwen in het handelen van de docerende en onderzoekende vakvrouw en vakman, het almaar voortwoekerend formulieren-afvinkwezen, de student als 'product', en de niveauverlagende consequenties van de door dwingende 'prestatieafspraken' vergiftigde eis van 'studeerbaarheid', kwamen als enkele van de meest fundamentele kwalen naar voren. Intussen bleef het niet helemaal bij opschrijven en aan de kaak stellen, er werden ook herstelplannen opgesteld en beredeneerd.

Zelfs kwam enkele jaren terug een groepje collega's van me, kundige bestudeerders van het verschijnsel wetenschap in heden en verleden, met een actie 'Science in Transition' in de publiciteit. "De afgelopen jaren zijn praktisch alle feilen [...] herhaaldelijk en op vele plekken aan de orde geweest," schreef een van die hoogleraren onlangs nog. Maar waarom gebeurt er dan weinig tot niets? vraagt hij zich vervolgens af. "Waarom lijkt het wel of de gevestigde orde van gewapend beton is?" Ligt het soms aan natuurlijke traagheid, of aan bestuurders die eenvoudigweg niet deugen? Nee, hij eindigt zijn hartenkreet met het inzicht dat "de geschiedenis leert dat het zelden zo eenvoudig is. Ook bestuurders opereren binnen een ijzeren kooi waaruit het moeilijk ontsnappen is." En daarom, zo verzucht hij: "Lef en visie zijn nodig."

'Lef en visie zijn nodig'

Wat hier volgt, is een poging zo'n visie onder woorden te brengen. En laat ik alvast de kernbegrippen op een rij zetten die tezamen het hart ervan uitmaken. Negatief: eliminatie van per-

verse prikkels; opheffing of vérgaande inkrimping van tal van ooit heel nuttige maar inmiddels vooral remmend werkende instituties. Positief: primaat van het onderwijs; nauw samengaan van universiteit en hoger beroepsonderwijs (HBO), met name op het niveau van de vakgroep; beleidsbepaling en -voorbereiding van onderop; in omvang beperkt, zich dienstbaar opstellend bestuur en beheer; professionele autonomie, met als onmisbare tegenhanger het geregeld afleggen van verantwoording; versterkte kansen op praktische toepasbaarheid; maximaal deskundige kwaliteits- en andere toetsing, waar mogelijk marginaal in plaats van sturend uitgevoerd; en bovenal: brede academische vorming voor elke tweedejaarsstudent, verzorgd vanuit de geesteswetenschappen als kloppend hart van wat universiteiten daadwerkelijk tot universiteiten maakt en tot inspirerende krachtcentrales van maatschappelijk debat op basis van feiten en zakelijke argumenten.

Niet alles wat ik in het navolgende voorstel is nieuw; sommige onderdelen van mijn schets komen zelfs aardig overeen met de huidige gang van zaken, en waarom zou je wat goed loopt *per se* mee overhoop willen halen? Maar het overgrote merendeel is wel degelijk nieuw in de zin van (bij mijn beste weten) niet eerder zo geopperd of met elkaar in één samenhangend verband gebracht.

Zou ik nu staande willen houden dat dat samenhangend verband het enig mogelijke is? Verre van dat – allicht zijn er varianten op de hier geschetste herordening te bedenken en op een vergelijkbare manier uit te werken. Ik zou dat zelfs van harte willen aanmoedigen (althans zolang het edele viertal academische vorming, eliminatie van perverse prikkels, herstel van professionele autonomie en beleidsvoorbereiding van onderop maar als onwrikbaar uitgangspunt blijft fungeren). U gelieve, kortom, de nu volgende schets van wat voor althans

schrijver dezes een ideale universiteit zou zijn, te lezen als één variatie op een thema dat voor heel wat meer variaties dan dit ene nog alle ruimte laat.

(I) Fusie tot WHBO

Dit hele boekje is doortrokken van de drang naar kleinschaligheid. Naar een omgeving waar je greep op kunt hebben, waar je je niet dag in, dag uit overgeleverd voelt aan branchevreemde regels, opgelegd door regelgevers ergens ver weg huizend in een omvangrijk, niet al te benaderbaar bestuursgebouw. Kleinschaligheid, kortom, als onmisbaar onderdeel van een streven naar herstel van de autonomie, het zelfsturend vermogen, van de vaklui, in ons geval dus van de docenten, steeds op het laagste daartoe nog geschikte niveau.

Fusie van onderop

En toch opent mijn denkbeeldige inrichting van een in menig opzicht spiksplinternieuw universitair bestel met niets minder dan een fusie op behoorlijk grote schaal. En wel als volgt. Overal waar in Nederland een universiteit is gevestigd, gaat die, zo stel ik me voor, samen met een aantal HBO-vestigingen in diezelfde plaats. Te weten, die onderdelen van het plaatselijke hoger beroepsonderwijs die een zekere mate van inhoudelijke overeenkomst bezitten met specifieke onderdelen van de plaatselijke universiteit. Een HBO-opleiding 'tolk en vertaler Frans' vormt, samen met de docenten van de universitaire vakgroep 'Franse taal- en letterkunde' in diezelfde plaats, een